

Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe:
KAZANLI AYAZ İSHAKÎ'NİN (1878-1954) FİKRÎ SERÜVENİ

Ahmet KANLIDERE*

ÖZET

Ayaz İshakî, tanınmış Tatar aydınlarından olup, yazdığı tiyatro eserleri, çıkardığı gazeteler ve Rusya Müslümanlarının siyasî hareketlerindeki aktif rolü ile öne çıkmıştır. 1901 yılından başlayarak Kazan ve başka yerlerde faaliyet göstermiş, Sovyet döneminde yönetimle ters düştüğü için ülkesini terk etmek zorunda kalmış, bundan sonra faaliyetlerini Avrupa'da ve Türkiye'de devam ettirmiştir. İshakî, Genç Türkler döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk basınındaki yazıları ve tartışmalarıyla da tanınmaktadır. Mücadeleci kişiliğinin yanında, fikir hayatındaki keskin dönüşleri dikkati çekmektedir. Bu makalede özellikle İshakî'nin bu yönü tartışılmış, Rusya'da yaşadığı dönemde fikrî oluşumuna tesir eden unsurlar analiz edilmiştir. Onun fikrî gelişimine yön veren unsurların doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, farklı yaklaşımlar sunan (ve bazıları daha önce hiç kullanılmayan) kaynaklar mukayeseli olarak incelenmiştir. Başlangıçta sosyalist olmakla birlikte, millî gayelerin de peşinde olduğu, 1901-19 yıllarının hareketli atmosferi içinde çok aktif bir rol oynadığı ve bu süreçte edindiği deneyimlerin de etkisiyle giderek daha fazla kendi halkının sorunları üzerinde yoğunlaştığı ve milliyetçiliğe doğru evrildiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, onun milliyetçilik anlayışında, gençlik yıllarında edindiği inkılâpçılık, halkçılık ve insanperverlik gibi unsurları daima muhafaza ettiği görülmektedir. Ondaki hızlı dönüşümleri ise, muhaliflerinin iddia ettikleri gibi "döneklik" olarak nitelenecek yerine, fikrî tekâmül şeklinde değerlendirmek gereği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Ayaz İshakî, Kazan Tatarları, Ceditçilik, Narodnik (Halkçılık) hareketi, Tañ Yoldızı

Giriş

Üretken bir yazar, gazeteci ve eylem adamı olan Ayaz İshakî, mücadeleci kişiliğinin yanında, fikir hayatındaki keskin dönüşleriyle de

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
ahkanlidere@hotmail.com

dikkati çekmektedir. Onun bu fikrî dönüşümleri, muhalifleri tarafından bir karakter zaafı olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. 1916'da kendisiyle polemige giren Kazanlı Ahmed Hadi Maksudî, onun bir zamanlar sosyalist olduğu gibi, o günlerde milliyetçi olmasının da samimi olmadığını iddia etmiştir. Tatarcılık-Türkçülük tartışmaları sırasında Abdullah Battal Taymas, onun önceleri Tatarcı, sonra Bulgarcı ve daha sonra Türkçü olduğunu söyleyerek bu kadar hızlı dönüşümün hayret verici olduğunu söylemiştir. Ekim Devriminden sonra Sovyet ideolojisini benimseyen Gasım Mansurov ise İshakî'nin tam sekiz kere ideoloji değiştirdiğini söylemiş, onun "döneklik" evrelerini sıralayarak, 1905'te idealist milliyetçi gençlere liderlik yapan İshakî'nin aynı yıl sosyalist devrileşmeye (inkılapçı sosyalist) evrildiğini, sürgün yıllarından sonra sosyalist devrileşmeye evrildiğini, İstanbul'a gittikten sonra yeniden kabuk değiştirerek koyu bir milliyetçi ve Pan-Türkist olduğunu, Ekim Devriminden sonra ise sosyalizme ihanet edip işçi ve köylü düşmanına dönüştüğünü yazmıştır. Ona en sert eleştirileri yönelten Zeki Velidi Togan ise, Sadri Maksudî gibi onun da Rusya'da Rus'tan fazla Rusya'nın bütünlüğünü savunduğunu, Türkiye'de ise herkesten fazla Türkçü olduğunu, fakat aslında Türkçülüğü, Tatarcılığını örtmek için kutsallaştırdığını iddia etmiştir.¹

Bu muhalif değerlendirmelere karşılık, İshakî'nin fikirlerinde son derece samimi olduğunu savunanlar da olmuştur. Kazanlı Fatih Emirhan onu her zaman inandıklarının fedaisi olan, taassup derecesinde samimi biri olarak tasvir etmiştir. Aynı şekilde, Akçura da onun fedakâr ve samimi karakterini öven yazılar yazmış, İshakî'nin hassas, ateşli, milletperver, idealist ve romantik biri olduğunu ifade etmiştir. Akçura, 1903 yılında Kazan'daki ilk görüşmelerinde onu saf ve temiz bir şekilde insanlığın mutluluğu için kendini feda etmeye hazır, son derece güzel ahlaklı bir idealist ve şair ruhlu biri olarak bulmuş, inandığı dava için hapis yatmayı göze alan ve sadece ideal için mücadele eden bir genç olarak tanımlamıştır. Akçura onu Tatarların gözünü açan, fikrini genişleten ve edebî eserleriyle yüzünü ağartan biri olarak görürken, aynı yıl bir başka Tatar aydını, Fatih Kerimî ise İshakî ve arkadaşlarını şiddetle eleştirmiş, onları "saf Tatarca" yazmak gibi

¹ Ahmet-Zeki Valîdî, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul 1934, s. 11-34.

dil konusunda yanlış bir yol tutmak suretiyle, Rusya Müslümanlarına misyoner İlminski'den daha fazla zarar verdiklerini iddia etmiştir. Birbirine tamamen zıt olan bu değerlendirmeler, İshakî'nin fikrî yönelişlerinin ne kadar tartışmalı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bu araştırmanın temel amacı, onun entelektüel serüvenini takip ve tespit etmek, yaşadığı dönemin şartlarını da göz önüne alarak ideolojik dönüşümlerini anlamaya çalışmaktır. İshakî'nin hayatı ve entelektüel kişiliği bu yönüyle şimdiye kadar ele alınmamıştır.

İshakî hakkındaki ilk önemli değerlendirme, 1906'da onun tutuklanması üzerine Yusuf Akçura'nın kaleme aldığı (yukarıda bahsettiğimiz) yazıdır; burada Akçura onunla tanışmasından, kişiliğinden bahsetmektedir.² Onun eğitim hayatının ayrıntıları hakkındaki en değerli bilgileri, İshakî'nin *Zindan* adlı eserinin önsözündeki Said Remiev ve Abdurrahman Hüseyinov tarafından yazılan biyografide buluyoruz.³ 1910 yılında Kazan'da yayınlanan *Zaman Kalındarı*'nda verilen kısa biyografide de bazı ilginç ayrıntılar bulunmaktadır; burada onun Osmanlı edebiyatına olan ilgisi konusunda verilen bazı bilgiler sonraki biyografilerde kullanılmamıştır. İshakî'nin hayatı hakkındaki ilk müstakil çalışma, onun gazeteci arkadaşlarından Necip Asrî'nin⁴ 1912'de İstanbul'da yayınladığı *Şimalî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî* adlı küçük hacimli eseridir. Ama burada verilen biyografi kısmı çok kısadır; eserin büyük bir kısmı İshakî'nin konferans ve yazılarına ayrılmıştır. İshakî'nin kendisi de geride azımsanmayacak miktarda hatıra parçaları bırakmıştır: Berlin'de çıkardığı *Millî Yol*

² Y. Akçuraoğlu, "Ayaz Efendi," *Kazan Muhbiri*, Sayı 179 (5 Noyabr 1906).

³ Bu biyografi biraz kısaltılarak Said Rami (1880-1926) imzasıyla Türkiye Türkçesiyle de yayınlanmıştır (Sait Rami, "Medrese Hayatı," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara, 1979, s. 195-202).

⁴ Necip Asrî (Muhammednecib Mevlembirdiev, 1886-1934): Yazar, gazeteci ve tenkitçidir. 1913'te Petersburg'da *İl* gazetesini çıkarırken İshakî ile birlikte çalıştıkları bilinmektedir. Necip Asrî gazetesinin aktif yazarlarından; bir ara gazetesinin başkâtipliğini yapmıştı. İ. Remiyef, *Vakıtlı Tatar Metbugatı: 1905-1926* (Kazan, 1926) adlı eserinde ondan bahsederken, "M. A. Mevlembirdiev (N. Asrî)" şeklinde yazmıştır (s. 17). 1911'de Rusça olarak yayınlanan bir makalesinde ise sadece Necib ismini kullanmıştır. *Gayaz İshakîy: Eserler: VIII* (Kazan, 2001) adlı eserde, Muhammednecib Allabirdiuli Mevlembirdiev olarak verilmiştir (s. 409). Ayrıca bkz. "Gasrıy, Najib," *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, Kazan, 1999, s. 140. Burada yazarın ölüm tarihi 1937 olarak verilmiştir.

ve *Yaña Millî Yul* dergilerinde, gazetecilik ve medrese hayatını anlatan yazılar yayınlanmıştır.⁵

Araştırmacıların göz ardı ettikleri iki önemli kaynak daha vardır ki bunlar Ayaz İshakî ve grubunun Rusya Müslümanları kongrelerindeki rolünü aydınlatması bakımından önemlidir. Bunlardan birincisi, Musa Cârullah'ın kaleme aldığı, 1906 yılı 16-20 Ağustos tarihleri arasında toplanan Rusya Müslümanları III. Kongresi'nde yapılan tartışma ve müzakerelerin kaydedildiği *Umum Rusya Müsülmanlarının 3ncü Resmî Nedveleri* (Kazan, 1906) adlı eserdir. Burada, Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı gibi önderlerin yanında, sol grubun liderleri olan Ayaz İshakî (kitapta "Çingiz Efendi Ayaz" adıyla geçmektedir) ve Fuad Tuktar'ın tartışmalara aktif bir şekilde katıldıkları görülmektedir. İkinci eser, 1917 yılında Moskova'da yapılan büyük kongredeki konuşma, rapor ve tartışmaların tutanağını içeren ve kısaca *Protakollar* olarak bilinen kitaptır.⁶ Bu iki eserde sunulan tartışma metinleri İshakî'nin siyasî hareketlerdeki aktif rolünü ve mücadelecî kişiliğini canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

İshakî'nin karşıtlarının eleştirel nitelikli yazılarını da dikkate almak gerekir. Sovyetleri terk ettikten ve özellikle Bolşeviklerin İdil-Ural'daki uygulamalarına yönelik hücum nitelikli yazılarından sonra Tataristan'da 1925 yılından itibaren ona karşı bir karalama kampanyası başlatılmıştır. Tatarlardan Gasım (Âsım) Mansurov'un onu dönemlikle suçlayan değerlendirmelerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Türkiye'de de onun muhalifleri kendisine karşı bazan dozu çok aşırıya varan eleştiriler yöneltmişlerdir. Z. V. Togan'ın *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey* (İstanbul, 1934) kitabındaki eleştirileri bu kabildendir. Başkurtlardan Abdülkadir İnan'ın *Yeni Kafkasya* dergisindeki (İstanbul, 1924) ve yine Togan'ın *Hâtralar* kitabındaki (İstanbul, 1969) değerlendirmeler nispeten daha ılımlıdır.

İshakî'nin vefatından kısa bir süre sonra yayınlanan *Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî* (İstanbul, 1955) adlı küçük eser daha ziyade aceleyle

⁵ M. Ayaz İshakî, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/5 (1931), s. 11-13; III/6 (1931), s. 5-9; III/7 (1931), s. 10-13; III/8 (1931); "Büyük Üstad İsmail Bey," *Yaña Millî Yul* (Berlin), V/4 (1933), s. 19-22; Medrese hayatı hakkında bkz. Ayaz, "Abdülkayyum en-Nâsirî," *Yaña Millî Yul* (Berlin), IX/10 (1937), s. 13-15.

⁶ *Bütün Rusya Müsülmanlarının 1917nci Yılda 1-11 Mayda Meskev'de Bolgan Umumî İsyezdinin Protakolları*, tertip eden: Kerim Sadi, Petrograd, 1917.

ve siparişe kaleme alınmış nekroloji yazılarından oluşmaktadır. Şüphesiz, İshakî hakkındaki en ciddi çalışma, kızı Saadet Çağatay, damadı Tahir Çağatay ile Ali Akış ve Hasan Agay tarafından hazırlanan *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri* (Ankara, 1979) adlı eserdir. Burada İshakî'nin kendi hatıra yazıları da yer almaktadır. Arkadaşı Said Rami (Remiev)'nin onun medrese hayatını anlatan yazısı ile kızı Saadet Hanımın hatıra ve değerlendirmeleri çok önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca, Gustav Burbiel'in İshakî'nin Tatar edebiyatındaki yeri hakkındaki değerlendirmeleri, Ali Akış'ın anı nitelikli yazıları, B. Musabay'ın "Sovyet Basınında Ayaz İshakî" adlı makalesi ve Cafer Seydahmet'in yazdığı biyografinin de katkıları önemlidir. Aynı yıl Abdullah Battal Taymas tarafından yazılan biyografi makalesi de İshakî'nin fikrî ve edebî kişiliği hakkında çok önemli ip uçları vermektedir. Bunlara ilave olarak, Agâh Sırrı Levent'in *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara, 1949) adlı eserinde yer alan dilde sadeleşme tartışmaları kısmı, Fevziye Abdullah Tansel'in *Belleten* dergisindeki tanıtım yazısı (Ankara, 1982) ve Ömer Özcan'ın *Toplumsal Tarih* dergisinde yayınlanan eleştirel nitelikli değerlendirmeleri de zikredilmelidir.

1925'ten sonra Ayaz İshakî Sovyetler Birliğinde burjuva milliyetçisi olmakla suçlanmış, hakkında karalama kampanyası başlatılmış ve bu yolla ortaya çıkan yasaklama süreci 65 yıl kadar devam etmiştir. Ayaz İshakî'yi aklama alametleri 1988 yılında İbrahim Nurillin'in bir yazısıyla başlamıştır. Ayaz İshakî'nin Tataristan'da aklanmasından sonra, orada da önemli araştırmalar yayınlanmıştır.⁷ Son onbeş yıl içinde onun hakkında çok sayıda biyografi eserleri ve makaleler yazılmıştır.⁸ 1998 yılında Tataristan

⁷ Bu sürecin ayrıntısı için bkz. Nadir Devlet, "Tataristan Ayaz İshakî'ye Yeniden Kavuştu," *Türk Kültürü*, Sayı 394 (1996), s. 108-109.

⁸ Bu çalışmalardan ulaşabildiklerimiz şunlardır: H. Minnigulov, *Gayaz İshakiyınn Möhecirliktegi İcatı*, Kazan 1994; İ. Nurillin, *Gayaz İshakiy: Tormuş Yulu hem Eşşenligi*, Kazan 1997; E. Sehapov, *İshakiy İcatı*, Kazan 1997; aynı yazar, *İshakiy hem XX Gasır Tatar Edebiyatı*, Kazan 1997; F. Musin, *Gayaz İshakiy*, Kazan 1998. H. S. Şagbanova, *Stanovlenie tvorçestva Gayaza İshaki: 1897-1910*, Kazan 2002; M. Sehapov, *İshaki i tatarskaya literatūra XX veka*, Kazan 2003; aynı yazar, *Gayaz İshaki: naçal'my etap tvorçestva*, Kazan 2007; aynı yazar, *Gayaz İshaki: vozroditel' tatarskoy literatürı naçala XX veka*, Kazan 2008. Rustem Gaynetdinov, *Turko-Tatarskaya političeskaya emigratsiya* (Kazan, 1997) adlı eserinde, onun muhaceret yıllarındaki faaliyetleri konusunda dikkate değer bilgiler sunmaktadır.

Fenler Akademisi G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, *Gayaz İshakıy: Eserler* adıyla önemli bir projeyi başlatmış, onun bütün eserlerini 15 ciltte yayımlamayı planlamış ve şu âna kadar bunun 8 cildi yayımlamıştır. İshakî'nin hayatı ve eserleri hakkında çağdaşlarının yazdıkları (hatta Ayaz İshakî hakkında Kazan Vilayeti Polis İdaresininin 1901-17 tarihleri arasında tuttuğu zabıt ve belgeler) da bu ciltlere dahil edilmiştir. Bütün bunlar, İshakî ve dönemi hakkında çalışanlara zengin bir malzeme sunmaktadır.⁹

Bu kaynaklar tahlil edilerek, onun fikrî oluşumunun hangi tesirler altında şekillendiğini görmek mümkündür. Herşeyden önce, bir molla ailesinden gelmesi sebebiyle aldığı dinî terbiye, daha sonra medresede aldığı eğitim ona Tatar toplumunun kültür temellerini kavrama konusunda önemli kazanımlar sağlamıştır. Buna ilave olarak, medrese yıllarında Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ve Osmanlı ülkesinden gelen edebî ve diğer eserleri takip ettiği bilinmektedir. Tatarların Ahmed Mithat Efendi'si olan Kayyum Nasırî (1825-1902) ile tanışması, ona Rus kültürünün penceresini açmıştır. Onun fikirlerinin asıl şekillenmesi, Rus okulu olan Tatar muallim Mektebi'nde (Uçitelskaya Şkola'da) okuduğu yıllarda husûle gelmiştir. Buradaki eğitimi sırasında Rus edebiyatıyla, halkçılık ve sosyalizm akımlarıyla tanışması onun fikrî yönelişini tamamen başka bir mecraya yöneltmiş, 1905 yılından itibaren idealist, halkçı ve sosyalist bir eylem adamı olarak aktif faaliyet göstermiş, bu uğurda hapis yatmış ve sürgün cezasına çarptırılmıştır. Jöntürkler döneminde İstanbul'daki temasları neticesinde, zaten Tatarların millî taleplerine duyarlı olan İshakî, Türk kavimlerinin birliği fikrine doğru da yönelmeye başlamıştır. 1913'te sürgün dönüşünde, Gaspıralı'nın ihtiyatlı ve birleştirici çizgisine yaklaşan bir Ayaz İshakî figürü karşımıza çıkmaktadır. 1917 Ekim Devriminden sonra, zamanın şartları doğrultusunda birçok aydın kendilerini Bolşevik ideolojisi doğrultusunda yeniden tanımlarken, İshakî rüzgârın tersine koşmuş, koyu bir milliyetçi olarak Bolşeviklere karşı mücadele yolunu seçmiş ve hayatının bundan sonraki dönemlerinde bu uğurda çaba sarf etmiş, faaliyet göstermiştir. Şimdi, onun hayatının değişik evrelerini ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

⁹ Ayrıca, 2008 yılında Kazan'da Ayaz İshakî'ye adanan uluslararası bir sempozyum yapılmıştır. Ancak, burada sunulan tebliğ metinlerine ulaşmak mümkün olmadı.

Eğitimi ve fikir kaynakları

Ayaz İshakî, 1878 yılında Kazan vilayetinin Çistay (Çistopol) ilçesine bağlı bir Tatar köyünde dünyaya geldi. Köy imamının (İlâceddin İshakî Efendi) oğluydu. İlköğrenimini köyde babasının yanında yaptıktan sonra, 1893'te Çistay'daki medreseye gönderildi ve burada üç yıl kadar tahsil gördü. Bu sırada Ceditçi faaliyetlerin hükûmet tarafından takip edildiği konusunda ilginç bir olayı nakletmektedir: "1892 yılında, Kazan vilayetinin ilçesi sayılan Çistay şehrindeki medresemiz, Kazan valisinin yardımcısıyla onun emrindeki jandarma bölüğünün baskınına uğradı. Vali yardımcısı, muallimleri ve öğrencileri ayrı ayrı sorguya çekti. Ben de sorguya çekilen öğrenciler arasında idim. 'Hükümdarınız kim?' diye sorulunca biz: 'Sultan Abdülhamid' diye cevap verdik."¹⁰ Bu anekdottan da anlaşılacağı üzere, bu yıllarda Osmanlı tesirleri buralara kadar uzanmıştı.

Ayaz, bundan sonra Kazan şehrine gitti ve meşhur Gölboyu Medresesinde okudu. Onun medrese tahsili genellikle bir-iki cümleyle ve ("medrese tahsilinden hoşnut olmadı" vs. gibi) basmakalıp ifadelerle geçirilmektedir. Halbuki, burada aldığı eğitimin onun fikrî oluşumunda çok önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayaz, medresede en "münâzir" (tartışma ustası) talebe olarak öne çıkmıştı. Münâzara usûlü medrese eğitiminin en önemli unsuru ve etkinliği idi. Müderris ders esnasında bir konuyu ortaya atar, talebeler saatlerce o mesele hakkında fikir yürütürlerdi. Münâzaranın bu dönemde çok moda olduğu anlaşılmaktadır. O yıllarda aynı medresede tahsil gören Tatar edebiyatçısı Zâhir Bigi, bazı öğrencilerin münâzarada güç vermesi için dersten önce bir kadeh içki içtiklerini anlatmaktadır.¹¹ Tartışılan konular zamanı geçmiş olsa da münâzara talebeler için bir tür fikir cimnastiği işlevi görüyordu. Kazan medreselerindeki hemen her münâza-

¹⁰ Ayaz İshakî, "Anılar," kaleme alan: Ali Akış, *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 298.

¹¹ Zâhir Bigi, medrese talebelerinin niye böyle kötü bir yola düştüklerini anlatmak için ayrı bir risale yazmak gerektiğini söyledikten sonra, roman kahramanlarından birinin durumunu aynen şu sözlerle anlatır: "O rakıya şu kadar heves kıldı ki, her kün sabahda kable'd-ders (ders vaktinde münâzara kılmaya gayret versin) diyü birer çey çanayıkıyla [çay fincanıyla] rakıyı içmeye âdet kıldı." Muhammed Zâhir Bigiyef, *Günâh-ı Kebâir*, Kazan 1890, s. 50.

raya katılan ve bir tartışma ustası olarak ünlenen Ayaz'ın¹² medreseden edindiği bu beceri onun ileriki hayatında çok önemli yer tutmuştur.

Çoğu zaman zannedildiği gibi medrese öğrencileri sadece Arap dili ve Ortaçağ'dan kalma "skolastik" mevzularla uğraşmıyorlardı. Ayaz İshakî medrese yıllarında Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesini, Türkiye'den gelen gazete ve dergileri, edebiyat kitaplarını okuyordu.¹³ Gölboyu Medresesi'ndeki hocalardan bazıları Abdülkayyum Nâsırî'nin takvimlerini okuyor, bazıları İstanbul'dan *Malûmat* dergisini, Ahmed Mithat Efendinin (1844-1912) kitap ve risalelerini getiriyor, Mısır'da yayınlanan dinî kitapları takip ediyorlardı. İstanbul'da yayınlanan roman ve hikâyeler medreseye "meşrû revîşte" giriyordu; bunları okumak, hakkında fikir alışverişinde bulunmak medrese nizamına aykırı sayılmıyordu.¹⁴

Ayaz İshakî daha Kazan'da medrese tahsili görmekte iken modern edebiyata ve bilimlere merak sarmaya başladı. Bu sırada henüz Rusça bilmediğinden, o zamanda Kazan'da bulabildiği Osmanlı eserlerini okuyarak merakını gidermeye çalıştı.¹⁵ O zamanlar Kazan kitapçılarında Osmanlı devletinden kitap, gazete ve dergilerin geldiği, İstanbul'da basılan birçok eserin Tatar lehçesine çevrilip basıldığı bilinmektedir. Ayaz İshakî'nin *Malumat* ve *Servet-i Fünûn* dergilerini takip ettiği söylenmektedir.¹⁶ Bir başka rivayete göre, Osmanlı yazarlarından özellikle Namık Kemal (1840-1888) ve Abdülhak Hamid (1852-1937) Beylerin eserlerini okuyordu. Bu eserler onun duygularını heyecana getiriyor, hayallerini genişletiyor, fakat yine de ona yeterli manevî gıda vermiyordu.¹⁷

Bir zaman sonra Osmanlı edebiyatına olan alakasının zayıfladığı anlaşılmaktadır. *Zaman Kalindarı*'ndaki biyografisinde yazıldığına göre, Osmanlı eserleri onun susuzluğunu doyurmaya kâfi gelmemiş ve maksadına erişmek için Rusça bilmenin gerekli olduğu kanaatine vararak 1898'de Ka-

¹² Sait Rami, "Medrese Hayatı," s. 195-202.

¹³ Sait Rami, a.g.m., s. 196.

¹⁴ Ayaz, "Abdülkayyum en-Nâsırî," s. 14.

¹⁵ "Muhammed Ayaz Efendi İshakof," *Zaman Kalindarı 1910*, mürettibi: Ş. Şehidullin, [Kazan 1910], s. 38.

¹⁶ Hüseyin Namık Orkun, "Kayıplarımız: Ayaz İshakî," *Türk Yurdu*, II/234 (1954), s. 151.

¹⁷ N. A. [Necib Asrî], *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, İstanbul 1328, s. 18.

zan'daki Tatar Muallim Mektebine kaydolmuştur. Maddî zorluklar içindeydi; babası İlac Hazret (Hoca) de ona yardım edemiyordu. Kazan'ın Yana Bistesindeki (Yeni Mahalle) Zarif Hazret Emirhanî Mektebi'ne muallim olarak tayin edildi. Bu arada, fırsat buldukça Tatar hayatını yansıtan roman ve komediler yazmaya başladı.

Abdülkayyum Nâsîrî'nin onun üzerinde oldukça önemli tesirler bıraktığı anlaşılmaktadır. Ayaz İshakî'nin verdiği bilgilere göre, Abdülkayyum Nâsîrî bir ansiklopedist idi. Kırktan fazla eser yazmış, çok değişik konularda kitap ve risaleler yayınlamış, düzenli olarak takvim çıkarmış, hacimli bir sözlük neşretmişti. Arapça gramerden elektriğe kadar birbirinden farklı konularda yazmış, halk edebiyatı, örf, âdet ve gelenekleri, efsaneleri toplamıştı. Rus diline ve kültürüne büyük rağbet göstermesine rağmen, o dönemin Tatar soyluları (mirzaları) gibi kendi muhitiyle alakasını kesip Kazan'ın Rus mahallesine yerleşmemiş, şehrin mutaassıp Tatar mahallesinde yaşamayı tercih etmişti. Rus çevresi ile olan alakası sebebiyle mutaassıp Tatar mollaları ve onların etkisindeki halk ona iyi gözle bakmıyordu.¹⁸

İshakî, medrese yıllarında (1895-96) Nâsîrî'nin birçok eseriyle tanışmış bulunuyordu. Onunla şahsen de tanışmıştı. Bazen arkadaşlarıyla, bazen de yalnız olarak ziyaretine gidip onunla sohbet ediyordu. Nâsîrî ona Rusça öğrenmesini öğütüyordu.¹⁹ İshakî'nin kendi ifadesine göre, Nâsîrî tuhaf bir şahsiyetmiş. “Biz gençlerin ‘Uluğ Hazret’ olarak tanıdığımız hocalara ‘nâdan’ ve ‘aptal’ gibi sözler kullanıyor ve bizleri şaşkına döndürüyordu” demektedir. Nâsîrî'nin bu tür değerlendirmeleri, genç Ayaz'a ve arkadaşlarına cazip gelmiş olmalıdır. Medrese hocalarının gözünde, reformist din âlimi Şihabüddin Mercanî'nin “mutezile”, eğitim reformcusu İsmail Gaspıralı'nın “dehrî” olarak nitelendiğini, Nâsîrî'nin ise yarı gülünç, yarı acınacak, zavallı biri olarak görüldüğünü yazmaktadır. Nâsîrî'nin sohbetlerinde bulunması İshakî için ders dışı eğitim niteliğindeydi. Nâsîrî'nin ölümünden hemen sonra, onun hayatı ve eserleri hakkında uzunca bir yazı yazmış ve *Tercüman* gazetesinde yayınlamıştı.²⁰ Aynı yıl (1902'de) kaleme aldığı *İki Yüz Yıldan Soñ[ra] İnkıraz* (Kazan, 1904) adlı

¹⁸ Ayaz İshakî, “Abdülkayyum Nâsîrî,” *Türk Yurdu*, XXVI/4 (İlkteşrin 1942), s. 123-125.

¹⁹ Ayaz, “Abdülkayyum en-Nâsîrî,” *Yaña Millî Yul* (Berlin), IX/10 (1937), s. 14-15.

²⁰ Yazı birkaç gün sonra İstanbul'da *İkdam* gazetesinde basılmıştı. Onun bu yazısından sonra Türk basınında Nâsîrî hakkında başka yazılar da yayınlanmıştı.

eserinde Nâsırî'yi milletini koruma yolunda kendini kurban eden bir âlim olarak tanıtmıştı.

İshakî'nin Nâsırî ile olan benzer yönleri de dikkati çekmektedir: Nâsırî, ulema ailesinden gelmiş ve medrese terbiyesiyle yetişmiş olmakla birlikte, dönemin geleneğine muhalif olarak Rusça öğrenmiş, Rusça öğretmenliği sınavını kazanmış ve Kazan Üniversitesine devam ederek bilgisini arttırmıştı. Mercanî ve takipçileri gibi dinî ıslah davasıyla uğraşmayarak, dil, edebiyat ve modern bilimlerin tanıtılması alanlarında yoğunlaşmış, saf Kazan lehçesinde yazma akımına öncülük etmişti. İshakî, onun saf Tatar dilinde yazma eğilimini daha da ileri götürüyor, konularını Kazan Tatar tüccarı, medrese softaları, hocalar ve köylülerin hayatından alan hikaye ve komedilerini bu dille yazıyordu. Kendisi de medrese terbiyesi gördüğünden, medrese hayatını, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini çok iyi biliyor ve bunları çok güzel bir şekilde tasvir ediyor, zamanı geçmiş kurumları ve zamana ters düşen görenek ve alışkanlıkları acımasızca eleştiriyordu.²¹

İshakî üzerinde etki yapan ikinci önemli unsur ise modern Rus edebiyatıydı. Özellikle halkçıların (narodniklerin) ve sosyalistlerin edebî ve siyasî fikirleri ona çok cazip geliyordu.²² Ayaz İshakî birçok yazı ve konuşmalarında halkçılık (narodnik) akımını ve bunun Rus edebiyatındaki etkilerine dikkat çekmektedir: Bu edebiyat hürriyet ve terakki taraftarıydı; zayıf ve fakirlerin savunucusuydu; temel amacı ve ideali, halkın çıkarlarına hizmet etmektir. Halkçılık, halkın siyasî, iktisadî ve içtimaî hayatındaki eksiklikleri, haksızlıkları ortaya çıkarıyor, bunların giderilmesi için çareler arayıp bulup gösteriyor, okumuş kesimi ve gençleri halk hizmetine davet ediyordu. Bu akımın etkisine kapılan binlerce üniversite öğrencisi, öğretim üyesi, doktor, köylere dağılıyor, halka faydalı olmak için seferber oluyorlardı.²³

²¹ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1988, s. 137-138.

²² Kırımlı Cafer Seydahmet, "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshakî," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 152.

²³ Narodnik (halkçılık) akımı, Osmanlı fikir hayatına daha ziyade Rusya'dan gelen Türk aydınları vasıtasıyla ulaşmıştır. Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Hüseyinzade Ali ve Ahmed Ağaoglu gibi aydınlar Pan-Slavizmden ve Rus Narodnik hareketinden etkilenmişler, bu fikirleri Meşrutiyet dönemi Türkiye'sine taşımışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "Türkiye'de Narodnik Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)," *Türkler*, Ankara 2002, XIV, 801-806.

Halkçı (narodnik) edebiyatın en önemli özelliği ise, bütün insanlığa faydalı olmak gayesini gütmesiydi. Halkçı edebiyat Rusları, Tatarları veya Yahudileri ayırmıyor, hepsine birden hitap ediyordu. Bu ortak hitap Tatar gençlerini de etkiliyordu. Halkçılık ve sosyalizm fikirlerinden etkilenen Tatar gençleri, ulemanın Buhara'dan getirdiği eğitim sistemini artık beğenmiyor, toplumun devamı ve terakkisi için yeterli görmüyorlardı.²⁴ Halkçılık akımı onları millî gayelere hizmet etmeye ve halka yönelmeye sevk ediyordu.

Ceditçi ulemanın reformist İslamcı söylemleri de okumuş gençleri artık ikna etmiyordu. Kazan Tatarları arasında güçlü bir şekilde ortaya çıkan dinî reform hareketi XX. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak belli bir gerileme süreci içine girmişti.²⁵ Özellikle 1905 Devriminden sonra bu durum iyice kendini hissettirmeye başlamıştı. 1906 senesinde reformist (terakkiperver) ulemeden Âlimcan Barudî'nin medresesindeki talebelerin isyanı da talebelerin dünyevî ilgilere yönelişinin bir göstergesiydi. İslah edilmiş bir medresenin talebeleri, bir noktadan sonra bu ıslahı yeterli görmüyor, terakkî yolunda daha hızlı adımların atılmasını istiyorlardı. İslahçı bir din âlimi olan Barudî, talebelerinin gözünde neredeyse "eskilik taraftarı" konumuna düşmüştü. Diğer bir ıslahçı din âlimi olan Musa Carullah ise, talebelerin isyanını anlayışla karşılamak gerektiğini söylüyor, onlardaki hoşnutsuzluğu gidermek ve onları İslam dairesinde tutabilmek için çırpınıyordu; eski İslam âlimlerinin eserlerinde talebelere dinamik ve inkılâpçı mesajlar verebilecek eserler bulmaya çalışıyordu. Bu amaçla, İslam tarihinde hür fikirleriyle tanınan Ebulalâ el-Maarrî'den tercümeler yapmıştı.²⁶ Ama bütün bu çabalar ıslahçılığın gerilemesini durduramayacaktır. Mercanî ve onun yolundaki ıslahçıların fikirleri artık modern kafaları ikna etmiyordu. Togan, anılarında kendi fikrî serüvenini ve İslam reformculuğundan nasıl uzaklaştığını anlatır.²⁷

²⁴ N. A. [Necib Asrî], *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 37.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, "Dinî Reformculuktan Seküler Reformculuğa: İslahçı ve Ceditçilerin Zihnî Serüvenleri," *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II/2, Ankara 2005, s. 1339-1344.

²⁶ Musa Bigiyef, *Edebiyat-ı Arabiye ile Ulûm-i İslamiye*, Kazan, [1907?], s. 38-39 ve s. 66.

²⁷ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969, s. 78.

Daha Tatar Muallim Mektebi'nde (Tatarskaya Uçitilskaya Şkola) okurken İshakî'nin Rusya'daki inkılâpçı fikirlerden etkilendiği görülmektedir. Bu okuldaki öğrenci derneğinin başında Ayaz İshakî, Sadri Maksudî, Ömer Tirigulov ve Hüseyin Yamaşev bulunuyorlardı.²⁸ 1901'de Kazan'da arkadaşlarıyla beraber "Şâkirdlik" adında gizli bir örgüt kurdu ve *Terakki* gazetesini çıkarmaya başladı.²⁹ Örgütün üyeleri çok kısa bir zaman içinde İdil-Ural, Sibiryâ ve Kırım'ın öğrencileri arasında aktif bir rol oynadılar.³⁰ İshakî'den başka, Fuad Tuktar, Abdurrahman Fahreddin (Rızaeddin b. Fahreddin'in oğlu), Şakir Muhammediyar ve Almanya'da kimya öğrenimini tamamlayıp Kazan'a dönen Mahmud Almay'ın kurduğu bu örgüt, Rus çarlığının dinî, siyasî ve iktisadî bakımlardan Tatarlara baskı uygulamasına karşı bir tepki niteliği taşıyor; Tatar gençlerinin kültürel ve siyasî taleplerini yansıtıyordu.³¹

İshakî, 1902'de Tatar Muallim Mektebi'ni tamamladıktan sonra Orenburg'daki meşhur Hüseyniye Medresesi'ne Rus dili muallimi olarak girdi.³² Medresede gördüğü bazı durumları eleştirmesi diğer öğretmenleri rahatsız ettiğinden, bir yıl sonra burayı terk etmek zorunda kaldı.³³ 1903 yılında babası İlâceddin Hazret'in isteği ve ısrarı üzerine köyüne dönüp "molla" oldu. Bir müddet imamlık yaptı ise de, bu durum onun tabiatına ve gelecekte yapmayı planladığı işlere aykırı olduğundan, bu görevini bırakarak Kazan'a taşındı.³⁴ 1904 yılında, hürriyet ve inkılâp hareketleri başladığında bunlara fiilen katıldı.

15 Ağustos 1905'te Nijni-Novgorod yakınlarında bir vapur güvertesinde yapılan Rusya Müslümanları İttifakı'nın ilk Kurultayına sol görüşlü

²⁸ Gasım Mansurof, *Birinçi Rivalutsiye Yıllarında Tatarlar*, Meskev [Moskova] 1926, s. 118.

²⁹ Cafer Seydahmed, "Ayaz İshakî," *Emel Medjmuası* (Bazarcıg, Romanya), V/4 (1 Nisan 1934), s. 2.

³⁰ Ayaz İshakî, *İdel-Ural*, Paris 1933, s. 35. İshakî, bu eserinde 1901-1907 yılları arasındaki faaliyetlerini yeni bir gözle değerlendirmektedir (s. 34-37).

³¹ Ayaz İshakî, "Anılar," s. 299.

³² "Muhammed Ayaz Efendi İshakof," *Zaman Kalindari 1910*, s. 38.

³³ N. A. [Necib Asrî], *Şimâli Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 5.

³⁴ "Muhammed Ayaz Efendi İshakof," *Zaman Kalindari 1910*, s. 38.

genç *şkolnikler* (öğrenciler)³⁵ de katılmıştı. Kurultay yapılacağı konusunda itibarlı adamların hepsine haber verilmiş, fakat “boşboğazlık” yaptıkları gerekçesiyle, *şkolniklere* haber verilmemişti.³⁶ Vapur vaktinden önce hareket etmiş olsa da, *şkolnikler* küçük bir vapurla yetişmişler, gürültü patırtı çıkarmamak şartıyla vapura kabul edilmişlerdi: Kendilerine bu toplantının, Sosyal Demokratlar toplantısı olmayıp, İttifak Partisi toplantısı olduğu hatırlatılmış, müzakereler sırasında “edebî riayet etmeleri ikazı yapılmıştır.”³⁷

Akçura, 1905 yılı Güzünde *Kazan Muhbiri* adında Tatarca bir gazete çıkarmak için izin aldıktan sonra yaptığı toplantıya İshakî’yi de davet etmişti. Hadi Maksudi, Fuad Tuktarov, Burhan Şeref, Muhiddinov, Şakircan Tahirov ve Seyidgeray Mirza Alkin’in de katıldığı toplantıda gazetenin nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusu müzakere edilmişti.³⁸ Gazetenin redaktörü olan Akçura’nın Ayaz İshakî’yi de yazarlar arasında görmek istediği anlaşılmaktadır. Ancak, İshakî gazetenin yönünü “çok sağ” bulduğundan ve yazdıklarına fazlaca müdahale edilmesinden hoşlanmadığından dolayı, buradan ayrılmış ve arkadaşlarıyla birlikte ayrı bir gazete çıkarmayı kararlaştırmıştır.³⁹

Tañcılık dönemi (1906-1907): Sosyalist Ayaz İshakî

1905 yılında Çar II. Nikola, istemeyerek de olsa, halka bazı hürriyetler veren 17 Ekim Manifestosu’nu ilan etmişti. Böylelikle, Rusya’da iki yıl kadar sürecek olan bir özgürlük ortamı ortaya çıkmıştı. Ayaz İshakî’nin bu hürriyetleri halka anlatmak için köy köy dolaşarak mitingler düzenlediğini ve konuşmalar yaptığını görüyoruz.⁴⁰ Bu faaliyetleri sebebiyle polis tarafın-

³⁵ Ayaz İshakî anılarında bunlardan “Tañçı Parti” mensupları diye söz etmektedir. Ancak, bu tarihte “Tañcılar” a adını veren *Tañ Yıldızı* gazetesi henüz çıkmamıştı. Dolayısıyla, Musa Bigiev’in kitabında zikrettiği şekilde onları “şkolnikler” diye anmayı uygun gördük.

³⁶ Musa Bigiyef, *İslahat Esasları*, Petrograd 1917, s. 168.

³⁷ *A.g.e.*, s. 169.

³⁸ Bu toplantının mahiyetini ve ayrıntısını Ayaz İshakî’nin kendisinden öğreniyoruz. Bkz. Ayaz, “Millî Matbuat Bayramı,” *Süz* (Kazan), Sayı 8 (5 Gınvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, Kazan 2008, s. 107-112.

³⁹ Sait Rami, “Medrese Hayatı,” s. 202.

⁴⁰ N. A. [Necib Asrî], *a.g.e.*, s. 19-20.

dan takip ediliyordu. Aralık ayından başlayarak on bir aya yakın devamlı yer değiştirdi ve kaçmak zorunda kaldı. O ve arkadaşları bir taraftan da *Taň* adında bir gazete çıkarmaya çalışıyorlardı.⁴¹ Aylar süren izin alma girişimleri sonunda, Mayıs 1906'dan itibaren *Taň Yıldızı* adında bir gazete çıkarmaya başladılar. Gazetenin esas zümresini Fuad Tuktar, Şakir Muhammediyar, Said Remiev ve Hüseyin Abuzer oluşturuyordu. Resmen başka birinin adıyla görünse de, gazetenin gerçek başyazarı İshakî idi. Onun keskin ve acı bir dille yazdığı makaleler gençlere cazip geliyordu. Birkaç ay içinde gazete çok okunur bir duruma gelmişti.⁴² "Tañcılar" zümresinin sayısı artıkça, onları izleyen polis sayısı da artıyordu.

Böylece, o zamana kadar mevcut olan Ceditçiler ve Kadimciler grubuna "Tañcılar" (*Tañcılar*) adıyla tanınan yeni bir grup daha eklenmiş oluyordu. *Taň Yıldızı* gazetesi etrafında örgütlenen ve 20-30 kadar eğitimli ve terakkiperver gençten oluşan bu grup, usûl-i Cedit derecesindeki terakkiyi yeterli görmüyor, daha çabuk ve daha büyük adımlarla ileri gitmek istiyordu.⁴³ Rus üniversite öğrencilerinin etkisiyle sosyalistlerin fikirleri kabul etmişlerdi ve Çarlık yönetimini ihtilal ile devirmek yanlısıydılar. Bir taraftan da geleneksel Tatar kurumlarına ve ulemaya karşı açıktan açığa muhalefet ediyor, onların görüşlerini ve yaşantılarını acımasızca eleştiriyorlardı.⁴⁴

İshakî ve arkadaşları, okul yıllarında Kazan'da kurdukları "Şakirdlik" örgütünü Orenburg'da geliştirerek "Hürriyet" adında yeni bir siyâsî örgüt oluşturdular. Arkasından, köylülerin çıkarlarını savunmak gayesiyle kurulan Rus Sosyalist Revolüsyoner Partisi'nin programını Tatarların durumuna göre uyarlayıp bazı ilkeler ekleyerek *Tañcı* adında bir parti kurdular. Tañcılar, milletin çıkarlarını sosyalistlerin çalışmalarına katılmakta görüyorlardı. Çünkü bu partinin programında Rus olmayan milletlere geniş hak

⁴¹ Hapis ve kaçaklık günlerini *Zindan* (Kazan 1907) adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

⁴² M. Ayaz İshakî, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/5 (1931), s. 11-12.

⁴³ Akçuraoğlu Yusuf, "Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dâir," *Sırât-ı Müstakîm*, II/40 (28 Mayıs 1325 [10 Haziran 1909]), s. 216-217.

⁴⁴ Necib, "Probuđenje russkih tatar i ih literatura," *Sovremennik*, Sayı 4 (1911). Bu makalenin Tatarca tercümesi için bkz. "Rus Tatarlarının Uyanı hem Alarnın Edebîyatı," *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII* (Kazan, 2001), s. 104-107.

ve özgürlükler vaat ediliyordu.⁴⁵ Aslında, Sosyalist Revolüsyonerlerin (SR), Radikallerin ve Sosyal Demokratların programları birbirine yakındı: Her üç parti de demokratik cumhuriyet esasına dayanmakta olup, bütün milletlerin ve halkların, kadınlarla erkeklerin eşit haklara ve özgürlüklere sahip olması gerektiğini savunuyorlardı. Ayaz İshakî ve arkadaşlarının Tañçı Partisi, dinî-millî özerklik talep ediyordu. Millî okullara devletin karışmaması, imamların askere alınmaktan muaf tutulması, zorla Hristiyanlaştırılan Tatarların eski dinlerine dönmelerine müsaade edilmesi, Tatar ve Başkurtların zorla ellerinden alınan toprakların geri verilmesi gibi istekleri vardı.

1906'da toplanan III. Rusya Müslümanları Kongresi'nde (Nijni-Novgorod, 16-20 Ağustos) başlarında Ayaz İshakî ve Fuad Tuktar'ın⁴⁶ bulunduğu solcu gençler (Tañcılar) aktif bir rol oynadılar. Tañcılar, İsmail Gaspralı ve Yusuf Akçura'nın başını çektiği "Rusya Müslümanları İttifakı" partisine karşı açıktan cephe aldıkları görülmektedir. Kongredeki müzakereler boyunca, solcuların lideri İshakî ile İttifakçı önderlerden Yusuf Akçura polemige girerek, zaman zaman birbirlerine laf çarpıtıyorlardı. Ayaz İshakî, Rusya Müslümanları arasında baylar (zenginler), fakirler, işçiler, alpavıtlar (toprak sahipleri) şeklinde her türlü sınıfın olduğunu ve bunların iktisadî çıkarlarının çeliştiğini ileri sürerek onları tek bir siyasî parti (İttifak Partisi) altında toplamanın imkansız olduğunu savunuyordu. "Bizim ittifakımız ilim ve maârif neşreden, dini muhafaza eden bir cemiyet olsun, siyasî parti olmasın" diyordu. Ona göre, siyasî meselelerde Müslümanlar uygun gördükleri partiye katılmalıydılar. İttifak, siyasî nitelikli olursa ihtilafların çıkacağı, birçok kimsenin bunu kabul etmeyeceği görüşündeydi. "Gençler bu İttifaktan çıkarlar. Siyasî işlerin arkasından yürüyenler gençlerimizdir. Onlar aradan çıkarsa bunun çok zararı olur. Çünkü bizim halkın siyasetten haberleri yok, siyasî işler konusunda gayretleri yok. Siyasî işlerde *tartısu* (mücadele) gerek. Ancak mücadele ederek alırsın kendi hakkını" diyordu.⁴⁷ İshakî'nin her vesileyle tekrar ettiği bu son söz Tañcılarının en meşhur şîârıydı.

⁴⁵ M. Ülküsal, "Ayaz İshakî İdilli," *Emel*, XVIII/106 (Mayıs-Haziran 1978), s. 2.

⁴⁶ Fuad Tuktar (Tuktarov, 1880-1967): gazeteci ve hukukçu. Ayaz İshakî'nin yakın dostu idi.

⁴⁷ Musa Bigiyef, *Umum Rusya Müsülmanlarının 3nçü Resmî Nedveleri*, Kazan 1906, s. 30.

Yusuf Akçura ise milliyet ve İslamiyet esasına dayanan siyasî bir ittifak oluşturmanın gerekli olduğunu ileri sürüyor, Din, milliyet ve soy esaslarına dayanan ittifakları örnek gösteriyor, fikir-kuvvet teorisine dikkat çekiyordu. Bu teoriye göre milliyet ve din kuvvetti; din ve milliyet bayrağı altında toplanmak, maddî farklılıklar olsa da, din-milliyet esasları üzerinde çok güçlü bir ittifak oluşturmak mümkündü. Dolayısıyla, Akçura, İslamiyet temeline dayanan ‘Rusya Müslümanları İttifakı’ adında siyasî bir parti oluşturmak çabasında olduklarını söylüyordu. Birlikte hareket etmeyi düşündükleri Kadet (Meşrutiyetçi Demokrat) Partisinin programının XX. asra uygun olmadığı iddiasına karşı ise şunları söylüyordu: [Sol görüşlülerin] “XX. asra uygun partiden muratları nedir, biliyoruz. Hatta o parti XIX. asırda kendini göstermeye başladı. Lakin itiraz eden efendiler unutmasınlar, hatırlarından çıkarmasınlar: Şarklılar XX. asırda değil; bizler terakkiyatımıza bakılacak olursa XIV. asırda[yız]” diyordu. İshakî’nin “İttifak siyasî olursa arada ihtilaf peyda olur, gençler aradan çıkar, hizmet edecek kimse kalmaz” demesine karşılık, İttifak programının öğrenciler arasında da kabul gördüğünü söylüyor, bunun kanıtı olarak toplantıda bulunan diğer gençleri işaret ediyordu.⁴⁸

İshakî, toplantıda bir vesileyle, Rusya’da hürriyet yolunda canını feda eden inkılâpçı gençlere dikkat çekerek Rusya Müslümanlarının bunlara şükran duymaları gereğini söylüyor, elde edilen hürriyetlerden Rusya Müslümanlarının da yararlandığını, gazetelerin serbestçe yayınlanmaya başladığını söylüyordu. Hürriyetin devlet adaletiyle değil, gençlerin kanı karşılığında kazanıldığını, dolayısıyla hürriyet yolunda canını feda edenleri düşman olarak görmemek lazım geldiğine işaret ediyordu. Konuşmasını şu sözlerle bitiriyordu: “Bu insanlara siz kâfir deseniz de onlar din yolunda canlarını feda ettiler. Din işlerinde bağımsızlık, hürriyet alıp verdiler. Biz gençler de onlar[ın] yolunda hareket ederiz; dinimize hürriyet isteriz; hürriyet esasları meydana gelsin isteriz. Lakin hürriyetler programda yazmakla olmaz; gayret, çalışmak ve çaba sarf etmekle olur. Ancak *tartuşuda* (mücadele ederek) elde edersin kendi hakkını!”⁴⁹

⁴⁸ A.g.e., s. 53-55.

⁴⁹ A.g.e., s. 66.

Yusuf Akçura, buna karşılık: “Ben [de] *tartuşu* taraftarıyım. Lakin kızıl *tartuşu* yahut al *tartuşu* değil; ben yeşil *tartuşu* taraftarı[yım]” diyordu.⁵⁰ Diğer taraftan, İsmail Gaspıralı, kendisini korkaklık ve gayretsizlikle suçlayan Ayaz İshakî ve çevresindeki solcu gençlere şöyle cevap veriyordu: “Ben de kısmen bu sözü tasdik ederim. Zira bizim ruhanîlerimiz, ulemamız bizleri gayret, şecaat ruhu ile terbiye etmediler. Bizlere ibadetler hakkında, faziletler hususunda her vakit vaaz ede gelmişler ise de, hiçbir vakit bizi hayat meydanında müsabakaya (yani *tartuşu* usûlüne) tahrîz [teşvik] etmediler.”⁵¹

Toplantıda başka meseleler tartışılırken, Ayaz İshakî ile Yusuf Akçura'nın yine karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Akçura bir konuşmasında, siyasî eğitimsizliğinden dolayı, halkın yapılan toplantının manevî faydalarını anlamadığından, maddî faydasını görmediği için toplantıyı tamamen verimsiz olarak gördüğünden söz etmesi⁵² üzerine, İshakî onu halka güvenmemekle suçlar: “Bu halka inâbet kılalım; itimad kılalım; halk kendine zarar verir zannı içinde olmayalım. Biz her vakit halk tarafında yürüyoruz. Halka hürriyet verilsin; muallimlerini kendileri seçsin, kendileri tasdik etsin” der. Bunun üzerine Yusuf Akçura, sözlerinin çarpıtıldığını, halkın seçme hakkına karşı çıkıyormuş gibi gösterildiğini, oysa kendisinin de halk taraftarı olduğunu söyler.⁵³

O günlerde Rusya gençleri arasında yayılan güçlü hümanist düşünce, bütün insanlığa hizmet etme ve onların mutluluğu için çalışma ve zalimlere karşı mücadele etme fikri İshakî'yi de etkisi altına almıştı. O, insanlığın sadece bir kesimine, kendisiyle aynı soydan ve aynı dinden olan kısmına değil, bütün mazlum, fakir çoğunluğa hizmet etmek düşüncesinin arkasından gidiyordu. Toplantının yapıldığı sıralarda Kafkasya'da Ermeniler ve “Tatarlar” (Azeriler) arasındaki çatışmalar sürmekteydi. İshakî ve arkadaşları, Kafkasya Müslümanlarına ve Ermenilere müracaat edilerek, aradaki düşmanlıkların bitirilip hep birlikte halk düşmanı müstebit idareye karşı koymalarını tavsiye eden bir karar alınmasını teklif ettiler. Çatışmaların durdurulması yolunda bir karar alınması için toplantıya bir öneri sundular. Öneride şöyle deniliyordu: “Şu iki milletin düşmanlığı sayesinde müstebit

⁵⁰ A.g.e., s. 77.

⁵¹ A.g.e., s. 75.

⁵² A.g.e., s. 77.

⁵³ A.g.e., s. 89-90.

idare kendisinin zulüm damarlarını kökleştirdi. İki millet arasına her türlü hileler ile düşmanlık saldı. Bu yüzden her aklı olan Ermeni, her vicdanı olan Tatar şu zararlı kanları durdurmalı. İki arada düşmanlığı izale edip, iki millet birleşip hakiki düşmanlarına karşı koymaları gerek. Bütün fitnelerin asıl sebebi müstebit idarenin hileli, zalimane yönetimidir.” Ancak, kongredeki çoğunluk bu teklifi kabul etmedi.⁵⁴

Toplantıdan sonraki günlerde, İttifakçılarla Tañcılar arasındaki tartışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Tañcılar, İttifak Partisinin önderlerini, pervasızca eleştiriyorlardı. İshakî, *Tañ Yıldızı* gazetesinde yazdığı makalesinde Gaspıralı’yı aşırı muhafazakâr buluyor, onun ihtiyatlı tutumunu yeren ağır yazılar yazıyordu.⁵⁵ Akçura’yı ise “din ve millet boyalarına boyanıp, baylara (zenginlere) hizmet ediyor” şeklinde suçluyordu.⁵⁶ Tañcılar *Tercüman*’dan başlayıp bütün Tatar gazetelerini “çanak yalayıcılar” olarak yaftalamaktan; gazete yazarlarını ‘kursak kulu’ (abdulkursak), ‘satılık’, ‘ispiyoncu’, ‘mikrop’, ‘yalancı’, ‘aldatıcı’, ‘provakatör’ ve “uzun kulak” gibi sıfatlarla anmaktan çekinmiyorlardı.⁵⁷

Bu militan ve saldırgan üslup, ateşli gençleri İshakî’nin yanına çektiği gibi, karşıtlarını da yaratıyordu. Fatih Kerimî (1870-1937), Haziran 1906’da yazdığı bir yazıda Ayaz İshakî ve arkadaşlarını ağır bir dille eleştiriyordu: Ayaz İshakî, Fuad Tuktarov ve Şakir Muhammediyarov gibi gençleri “mesleksiz, mezhepsiz ve işsiz” kimseler olarak niteliyor, onların Müslümanca [Tatarca] ve Rusça okuma-yazmadan âciz, ilim ve fenden bihaber olduklarını söylüyordu. Rusya Müslümanları arasında sosyalizm fikrini yaymak için *Tañ Yıldızı* adlı gazete çıkarmalarının gülünç ve maskaralık bir iş olduğunu, bu “biçare” yazarların İslam dininden ve Rusya Müslümanlarının psikolojisinden tamamen habersiz olduklarını söylüyor, onları İslam dininin damarına balta vurmakla, dil konusunda yanlış bir yol tutarak, Türkiye, Kafkasya, Kırım ve Kazan Türklerini dil bakımından birbirinden ayırmaya çalışmakla suçluyordu. Rusya ve Osmanlı Türkleri

⁵⁴ *A.g.e.*, s. 166-167.

⁵⁵ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996, s. 109.

⁵⁶ Gasım [Âsım] Mansurof, *Birinçi Rivalutsiye Yıllarında Tatarlar*, s. 123-125.

⁵⁷ Yıldızçı [Hadi Maksudî], “Tañçı Tagın Sügene Başladı,” *Yıldız*, Sayı 1601 (31 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakî: Eserler: VIII* (Kazan, 2001), s. 252.

arasında dil birliği oluşturmaya çalışanlara karşı amansız bir şekilde mücadele ettiklerini⁵⁸ söyleyerek bu hususta Rusya Müslümanlarına İlminski ve zümresinden daha fazla zarar verdiklerini ileri sürüyordu. Fatih Kerimî eleştirilerini daha da ileri götürerek, onların herkese sataşarak, Müslümanlar arasında tefrika ve niza yarattıklarını ve insanları aldatarak para toplayıp, parazit gibi yaşadıklarını söylüyordu.⁵⁹

1907 yılı ortalarından itibaren Rusya'da katı bir baskı rejimi başladı. Stolipin hükümeti parlamentoyu (II. Duma) dağıttı, seçim kanunlarını değiştirdi ve sert tedbirler aldı. Bu çerçevede, 16 Kasım'da *Tañ Yıldızı* gazetesi kapatıldı ve Ayaz İshakî hapse atıldı. O hapisteyken arkadaşları *Tañ Mecmuası* adında yeni bir yayın çıkardılarsa da o da daha ilk sayısında hükümet tarafından durduruldu. Bu defa 23 Nisan 1907'de *Tavış* (Söz) adında bir gazete çıkardılar. Ağır bir sansür dönemi başladığından gazete güçlükle çıkıyordu. Kısa bir süre sonra gazete idaresindeki bütün sayılara el konuldu ve gazetenin yayını durduruldu.⁶⁰ *Tavış*, Tañcılarının bu dönemdeki son sözü oldu; yeni bir gazete çıkarmak için izin alamadılar. Ayaz İshakî, 6 ay Kazan Hapishanesinde kaldıktan sonra, 1907 yılı sonunda Çarlık rejiminin aleyhinde faaliyette bulunmak suçuyla 3 yıl süreyle Kuzey Buz Denizi'ne kıyısı olan Arhangelsk vilayetine sürgün edildi.

Böylelikle, İshakî'nin Tañcılık dönemi sona ermiş oluyordu. Sonradan farklı bir eğilime doğru yönelmiş olmasına rağmen, Tañcı geçmişini her zaman müdafaa ettiği görülmektedir. *Tañ Yıldızı* gazetesinin çıkışının onuncu yılı münasebetiyle yazdığı bir yazıda, Tañ hareketinin haklılığını savunmakta, "Tañcılık" hareketini tanımlarken ondan "halkçılık" yolu olarak bahsetmektedir. Ona göre Tañcılık, psikolojik açıdan bakıldığında, uyuşmuş, manen felç olmuş olan Tatar hastasına ve Tatar hayatına karşı bir ilk tepki hareketiydi; pasif yaşamayı değil, dik durmayı teşvik ediyordu. Tañcılık, hayat için *tartuşu* (mücadele) akımıydı; millî ve dinî haklar, iktisadî ve içtimâî genişlikler için mücadele ediyordu.⁶¹

⁵⁸ Korsaklı [Fatih Kerimi], "Korsak," *Vakıt* (Orenburg), Sayı 31 (1 İyün 1906). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, s. 23-28.

⁵⁹ Ozın Kolak [Fatih Kerimi], "Sotsializm ve İslam," *Vakıt* (Orenburg), Sayı 31 (1 İyün 1906). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, Kazan 2001, s. 21-23.

⁶⁰ İ. Remiyef, *Vakıtlı Tatar Metbugatı: 1905-1925*, Kazan 1926, s. 16-17.

⁶¹ Ayaz, "Tañ Gezitesi Çıkuına Un Yıl Tulu Mönasebeti Berlan," *Süz* (Moskova), Sayı 56 (18 May 1916).

İshakî'nin hapse atılmasına samimi bir şekilde üzülenlerden biri Yusuf Akçura idi. Aralarında daha önce hararetli tartışmalar geçmiş olmasına rağmen, onun hizmetlerini ve fikri uğruna hapislerde yatmayı göze almasını takdir eden bir yazı yazdı. Bu makalenin başında, "Ayaz ile en evvel Paris'te tanıştım" diyordu. Orada, İshakî'nin okul arkadaşı Sadri Maksudî ile buluşmuş, ondan İshakî'nin *Kelepuşçi Kız* (Kazan, 1900) adlı kitabını alıp okumuştur. "Tatar edebiyatında en çok etkilenerik okuduğum kitabım *Kelepuşçi Kız* oldu" diyerek Ayaz'ın kendisi üzerinde özel bir etki bıraktığını belirtiyordu. Hassas, ateşli, milletperver, idealist ve romantik biri olarak tanıdığı Ayaz'la, kendisini görmeden uzaktan tanışarak ona karşı bir nevi hürmet ve muhabbet hissi hâsıl olduğunu ifade ediyordu. Sadri Maksudî ile tanışıklığı arttıkça Ayaz'ın özel mektuplarını da görmeye başlamıştı. Bu mektuplar his, fikir ve ideal ile doluydu; bunlarda Ayaz'ın kendisini unutup, kendi halkını, milletini saadete erıştirmek için yol aradığını görüyordu.

Akçura'nın Ayaz ile şahsen tanışması 1903 yılında Kazan'da, Pasaj Otel'i'nde gerçekleşmişti. Daha ilk sohbette kitap, yazı ve tasvirlerinden edindiği fikrin doğruluğuna kâni olan Akçura, "Ayaz'ı saf, arı saadet-i beşer için –o zaman beşer Ayaz için bilhassa Tatarlardı- kendini feda etmeye hazır, son derece güzel ahlaklı bir idealist, bir şair buldum" demekte ve şöyle devam etmektedir: "Bir dönem ona milletindeki ideal ve ahlak saadet için yeterlik görünse de, araştırması, düşünmesi arttıkça, onun yetmedigine kâni oldu. Rus edebiyatçılara ve düşünürlerine daldı. Bir dönem Tolstoy halka hitap eden saf ve dinî ideal ahlakı ile Ayaz'ı büyülese de, bu inancın uygulamasının imkânsızlığı, mistisizme çok fazla yer vermesi onlardan da soğuttu."

İshakî'nin insanlara olan sonsuz sevgisini, çaba sarf etmesini, fedakârlığını takdir etmekle beraber, Akçura siyasî ve diğerk bazı konularda ondan farklı düşündüğünü de belirtmektedir. Bu fikir ayrılığı en şiddetli olarak, (yukarıda ayrıntılı olarak bahsettiğimiz) "Rusya Müslümanları İttifakı"nın Üçüncü Kongresinde ve ondan sonraki gazete tenkidinde görünmüştü. "Ayaz'a önceden beri olan ciddi hürmet ve muhabbetimi yenerek, itikadımca faydalı millî bakış açısını müdafaaya mecbur oldum. O da, onlar [arkadaşları] da yeni fikir, ideal yerinde gayet şiddetli, belki biraz da fazlaca şiddetli [bir şekilde] millet-perverlere taarruz ettiler. Lakin iki taraflı biliyorduk ki bütün bu parti, siyaset münazaralarında şahsî, muayyen bir kiş-

den ziyade, bir fikrin mücessemidir. Binaenaleyh, bu siyasî münazaalar şahsî münasebete tesir etmeyecekti” demektedir. Makalelerinde, “Akçura malae biçura”⁶² diye kendisiyle alay etmiş olmasına rağmen, Akçura’nın Ayaz’a olan hürmet ve muhabbeti azalmamıştı. Zira onun, sadece ideal için mücadele eden saf bir fedakâr ve aynı zamanda Tatarların gözlerini açan, fikirlerini genişleten, edebî eserleriyle Tatarların yüzünü ağartan biri olduğu kanaatindeydi.⁶³

İshakî’nin İstanbul’daki temasları

İshakî, sürgün cezasıyla gönderildiği Arhangelsk’te bir müddet burada kaldıktan sonra, 1908 yılı yazında Sosyalist Revolüsyoner arkadaşlarının yardımıyla sürgünden kaçarak Petersburg’da yaşamaya başladı. İşte bu sırada, Finlandiya ve Türkiye’ye gidip gelme imkânı buldu. İstanbul’a geldiğinde İkinci Meşrutiyet ilan edilmiş bulunuyordu. İttihat ve Terakki Partisinin ileri gelenleriyle bağlantı kurdu. Türkçü bir dergi çıkarmak konusunda Enver Paşa ile görüştü, fakat bu girişimden bir sonuç çıkmadı.⁶⁴

Bu sırada, Yusuf Akçura’nın ön ayak olarak kurduğu Türk Derneğinin faaliyetlerine katıldığı⁶⁵ ve bu dernekte Ahmet Hikmet, Mehmed Emin ve Raif Fuad gibi milliyetçilerle tanıştığı söylenmektedir.⁶⁶ İstanbul’daki temaslarının onun üzerinde etkili olmuş olduğu düşünülmektedir. İshakî’nin bu dönemde yazdıkları yazılarda Yusuf Akçura’nın fikirleri ile olan bazı paralellikleri dikkati çekmektedir. Her iki yazar da Kuzey Türklerinin medeniyetçe Osmanlı Türklerinden üstün olduğunu dile getiriyorlardı.⁶⁷

⁶² Biçura: Tatar mitolojisinde orman ruhu; küçük boylu bir kadın şeklinde tasavvur edilir; yaramazdır, korkutur, gürültü yapar, eşyaları saklar (*Tatarskiy Entsiklopedişeskiy Slovar*, Kazan 1999).

⁶³ Y. Akçuraoğlu “Ayaz Efendi,” *Kazan Muhbiri*, Sayı 179 (5 Noyabr 1906). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, 31-36.

⁶⁴ Ayaz İshakî, “Anılar,” s. 302.

⁶⁵ Japon araştırmacı Masami Arai, İshakî’nin bu derneğe üye olduğunu yazmaktadır (Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden, 1992, s. 6). Ancak, Yusuf Akçura derneğin üyelerini sayarken Ayaz İshakî’den hiç bahsetmemektedir (Yusuf Akçuraoğlu (toplayan), *Türk Yılı 1928*, İstanbul 1928, s. 435).

⁶⁶ Hüseyin Namık Orkun, “Kayıplarımız: Ayaz İshakî,” s. 153.

⁶⁷ Akçura, 1909’da yazdığı bir makalede, inandığı fikirleri cesaretle yayınladığı ve bu uğurda Arhangelsk’in buzlu sahillerine sürüldüğünden dolayı Ayaz İshakî’nin ismini saygıyla anmaktaydı (Akçuraoğlu Yusuf, “Rusya’da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dâir,” s. 216-217).

Ayaz İshakî, İstanbul'da 3-4 ay kadar kaldıktan sonra, hemşehrisi Halim Sabit'in yardımıyla, sahte bir adla Rusya'ya gitti. Giderken İstanbul'da çıkan *Tanin* gazetesinin muhabirliğini üstlendi.⁶⁸ 1909 Ağustosunda Ayaz İshakî'nin *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde Rusya Müslümanlarını tanıtmak amacıyla bir yazı dizisi kaleme aldığı görülmektedir.⁶⁹ Rusya'da yaşayan Türk kavimlerini ayrı ayrı ele alacağını söylese de, 6 sayı devam eden bu makalede sadece Kazan Tatarlarını anlatmıştır. İshakî, makalesinin başında "Rusya İslamları"nın Osmanlı Devleti ile her ne kadar ilmî ve edebî münasebetleri olsa da Osmanlı Türklerinin bunlar hakkındaki bilgilerinin gayet az olduğunu ve bu az bilginin de doğruluğunun şüpheli olduğunu söylüyordu. Bu yüzden, Rusya Türklerinin sosyal, siyasî ve kültürel hayatı hakkında Osmanlı Türklerini bilgilendirmek istiyordu. Makalesinin son kısmında "Rusya Tatarları"nın ruh hâlleri bakımından Osmanlılardan, özellikle de İstanbul ahalisinden çok farklı olduğunu belirtiyordu.⁷⁰

1910 yılında yeniden İstanbul'a geldiğinde verdiği "Tatar Edebiyatı" adlı bir konferansta Osmanlı aydınları hakkındaki eleştirilerini sürdür-

⁶⁸ Ayaz İshakî'nin İstanbul'a ilk defa ne zaman geldiği konusu ihtilaflıdır. Onun yakın dostlarından Ali Akış'ın verdiği bilgiye göre Ayaz Bey 1908 yılı sonunda İstanbul'a gelmiş, dört ay kaldıktan sonra 1909 yılı başında yeniden Rusya'ya dönmüştür (Ali Akış, "İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshakî," *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara 1979, s. 6). Necib Asrî ise, İshakî'nin İstanbul'a ilk defa 1909 Baharında geldiğini yazar (N. A. *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 21). Cemaladdin Velidî, onun İstanbul'da iki yıl (1908 yazından 1909 güzüne, 1910 güzünden 1911 yılı sonuna) kaldığını yazmaktadır (*Gayaz İshakîy: Eserler: VIII*, Kazan 2008, s. 131 ve 413). Biz burada İshakî'nin verdiği bilgilere dayanmayı tercih ettik.

⁶⁹ Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları: Tatarlar," *Sırât-ı Müstakîm*, II/51 (13 Ağustos 1325 [26 Ağustos 1909]), s. 398-399; II/52 (20 Ağustos 1325 [2 Eylül 1909]), s. 415-416; III/53 (28 Ağustos 1325 [9 Eylül 1909]), s. 14-16; III/55 (10 Eylül 1325 [23 Eylül 1909]), s. 47-48; III/56 (17 Eylül 1325 [30 Eylül 1909]), s. 60-62.

⁷⁰ İdeal eksikliği, Yusuf Akçura'nın da dikkatini çekmişti. Akçura, bir makalesinde rüşdî ve idadî gibi Osmanlı okullarında öğrencilere (dinî, millî, vatanî) ideal verilmediğinden yakınıyor, özellikle yabancı (ecnebî) mekteplerde okuyanların idealden yoksun yetiştiklerini yazıyordu. Çocuklara ideal aşılmasının çok önemli olduğunu, zira zayıf imanlı insanların büyük işler göremeyeceklerini düşünüyordu (Akçuraoğlu, "Emel," *Türk Yurdu*, I/16, 27 Haziran 1912, s. 266-267; Ahmet Kanlıdere, "Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Eğitim Tarihi*, VI/12 (2008), s. 303).

düğünü görüyoruz.⁷¹ İshakî bu konuşmasında “Rusya Tatarları”nı Osmanlı Türkleriyle karşılaştırmakta, Kazan Tatarlarının hayatları ve düşüncelerinin, özellikle İstanbul Türklerinin hayat ve düşüncelerine hiç benzemediğini ifade etmekteydi.⁷² Tatarların medenî seviye bakımından Osmanlı Türklerine göre daha ileri olduklarını ve dolayısıyla Osmanlı aydınlarının Tatarları izlemesi gerektiğini savunuyordu. Burada, Tatarları hemen her bakımdan yüceltirken bütün olumsuz özellikleri Osmanlı Türklerine (özellikle İstanbul’daki aydınlara) ve Osmanlı edebiyatına yüklemekteydi.

Tatar edebiyatı hakkındaki bu değerlendirmeleri *Tanin*’de yayınlandığı sırada (1911’de) İshakî Petersburg’da kaçak olarak yaşıyordu. Birkaç kez sahte evrakla İstanbul’a gelip gittiğini kendisinden öğreniyoruz.⁷³ Yine bu sıralarda, Tatar edebiyatının tarihî gelişimini özetleyen kısa bir makalesi *Türk Derneği* dergisinde yayınlanmıştı.⁷⁴ İstanbul’da Kandilli’de ikamet ediyordu; *Züleyha* adlı romanını bu dönemde yazmıştı. Arkadaşlarının daveti üzerine yeniden Rusya’ya (Petersburg’a) döndü.⁷⁵ Bundan sonra, İstanbul’a olan ilgisini kaybetmiş gibi görünmektedir. Büyük ümitlerle geldiği İstanbul’da umduğunu bulamamış olabilir. Necib Asrî, İstanbul muhitinin fikir yönünden fakirliğinin onu çabuk doyurduğundan söz etmektedir.⁷⁶ Ayaz İshakî’nin kendi yazdıkları da bu kanaati güçlendirmektedir.⁷⁷

⁷¹ Bu konferansı dinleyen Kırımlı Cafer Seydahmet, konuşmanın kendilerini etkileyip heyecanlarını yükselttiğini söylemektedir. “Kendisini sık sık görmek fırsatını bulmuşuk. Onun sadeliği, tevazuu, fikirlerini açık ve kesin olarak söylemekten çekinmemesi bizi kendisine bağlamıştı” der (Cafer Seydahmet Kırımer, *Bazı Hâtıralar*, İstanbul 1993, s. 70).

⁷² Konferans metni daha sonra *Tanin* gazetesinde yayınlanmıştır. “Tatar Edebiyatı,” *Tanin* (İstanbul), no. 1003, 1004 [1911]. Necip Asrî, bu makaleyi biyografik eserinin son kısmına aynen almıştır (N. A. *Şimalî Türk Edebiplerinden Ayaz İshakî*, s. 29-56).

⁷³ Muhammed Ayaz İshakî, “Gazetecilik İşinde 25 Yıl,” s. 230.

⁷⁴ Ayaz İshakî, “Tatar Edebiyatının Tarihçesi,” *Türk Derneği*, Sayı 5 (1327 [1911]), s. 156-159.

⁷⁵ Bu bilgiyi onun dostlarından Hidayet Yaşin’in yazdıklarından öğreniyoruz (*Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî*, İstanbul 1955, s. 43).

⁷⁶ N. A. *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî*, s. 22.

⁷⁷ Hatice Şirin, “Ayaz İshakî’nin Bir Mektubu,” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 11 (2001), s. 116.

İstanbul seyahati Ayaz İshakî üzerinde mutlaka bir tesir bırakmış olmalıdır. Fakat, Tatar edebî tenkitçilerinden Cemaleddin Velidî, yazarın İstanbul'da yazdığı eserlerle bu şehrin havası arasında hiçbir münasebet görmemektedir: “Onda İstanbul’un minareleri gibi ince hisler, kubbeleri gibi mükellef görünüşler, havası gibi değişik fikirler yok” demektedir.⁷⁸

Milliyetçiliğe doğru (1913-17)

İshakî, 1913 yılı Nisanında Arhangelsk'teki sürgününden döndü. Aynı yılın Sonbaharında bir gazete çıkarmak için Petersburg'a gitti. Burası Kazan ve Ufa'ya göre daha serbestti. Ayrıca, burada göze batmayacaktı. Arkadaşları Fuad Tuktar, Şakir Muhammediyar, Hüseyin Abuzer, Necip Asrî ve Lebib Selim (doktor Lebip Karan) ile birlikte çalışarak 22 Ekim'de *İl* gazetesinin ilk sayısını çıkardılar. “Kazanlı” takma adıyla yazan birinin iddia ettiğine bakılırsa, Sibiry'a'daki sürgün hayatıyla birlikte, sosyalistliğini de bırakmış ve oradan büsbütün başka adam olarak dönmüştü.⁷⁹

Ayaz İshakî'yi eleştiren Hadi Maksudî de aynı görüştedir: *İl* gazetesinde İshakî'nin tuttuğu yol eskisinden tamamen başkaydı. O artık işçi halk için yanmıyor, baylara (zenginlere) ve mollalara hücum etmiyor, 5-6 yıl önce şiddetle eleştirdiği Tatar gazetelerine ve yazarlarına da dokunmuyordu. Gazetede yazdıkları, diğer Tatar gazetelerinden çok farklı değildi. Evvelce *Taň*'da kötilediği alpavit (toprak sahibi) Canturin, Ahtemov ve Tefkilev'lerle birlikte iş görmeye de karşı değildi.

İl gazetesi, ilerleyen sayılarda başlangıçtaki yazar kadrosundan bazılarını kaybetmişti. Ayaz İshakî'nin gazeteye dâhil olmasını arzu istediği Yusuf Akçura kısa bir makaleden başka bir satır da olsa yazmıyordu. Musa Bigiyev, Ayaz İshakî'nin kaba ve kırıcı muamelelerine dayanamayarak ayrılmıştı. Şakir Muhammediyarov ve Said Remiev'lerin yazıları da gayet azdı. Zeki Velidî, gazete idaresinin ‘nezaketli’ muamelelerine öfkelenip o gazetede yazmaya tövbe etmiş, sonunda *İl* etrafında sadece bir-iki eski Tañcı kalmıştı.⁸⁰

⁷⁸ Celey [Cemaleddin Velidî], “Gayaz Efendi,” *Vakıf* (Orenburg), Sayı 1169 (3 April 1913). Aktaran: *Gayaz İshakî: Eserler: VIII*, s. 131.

⁷⁹ Kazanlı, “Ahmet Salikatti Bey'in Vefatı,” *Yeni Türkistan*, Sayı 14-15 (Eylül-İlkteşrin 1928), s. 12.

⁸⁰ Yoldızçı [Hadi Maksudî], “Tañcı Tagın Sügene Başladı,” *Yıldız*, Sayı 1601 (31 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakî: Eserler: VIII*, s. 253-254.

I. Dünya Savaşı sırasında, bütün gazeteler sansür ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkında olumlu sayılabilecek yazıların gazetelerde yer almasına izin verilmiyordu. Sansür o kadar artmıştı ki *İl* artık eski özelliğini yitirmeye başlamıştı. Bunun üzerine gazeteyi Moskova'ya taşıdılar ve yeniden izin alıp 1914 yılının Kasımında ilk sayıyı çıkardılar. İshakî'nin iddiasına göre, fikir bakımından *İl* gazetesi eski *Tercüman*'ın yerini almış, bütün topluluklarının ortak gazetesi hâline gelmişti. İshakî bu yıllarda milliyetçiliğe daha çok yaklaşmıştı. İshakî'nin Kafkasya'da Acarlar'a (Müslüman Gürcülere) karşı Rus Kazakları ve Ermeniler tarafından yapılan zulümleri gazete sayfalarına taşıması rahatsızlık yaratıyordu. Zira, olanlar kulaktan kulağa yayılsa da sansür sebebiyle basında bunlar dile getirilemiyordu. Onun bu konudaki yazıları sayesinde, Acar meselesi Rusya Müslümanlarında millî duygular uyandırmış, Acaralar için yardım toplanmaya başlanmıştı. Kafkasya umumî valisinin şikâyeti üzerine 27 Mart 1915'te gazetenin yayını durduruldu.

Bu yılın sonunda *Süz* (Söz) adında yeni bir gazete çıkarmaya başladılar. Gazetenin nâşirlik işini Kafkasya Müslümanlarından Ahmed Salihov (Tsalikatti) üstlendi. Onunla İshakî'nin yakın dostluğu ve siyasî işbirliği de bu vesileyle başlamış oldu. İshakî, Ocak 1916'da Hadi Maksudî'nin çıkardığı *Yıldız* gazetesinin çıkışının onuncu yılı münasebetiyle yazdığı bir makalede gazetenin çizgisini eleştirmesi yeni bir tartışma başlattı.⁸¹ İshakî gazeteyi "mesleksiz" olarak niteliyor, yani gazetenin belli bir gaye ve idealinin olmadığını iddia ediyordu. Hadi Maksudî cevabî makalesinde Ayaz İshakî ve Tañcılar grubu hakkında eski defterleri karıştırıyor, onları ağır bir dille eleştiriyor, şunları söylüyordu: "*Tañ* ve *Tavış* zamanlarında bunlar *Yıldız*'a 'millî' diye sataşıyorlardı. O zamanın moda akımına uyarak milliyet fikrine çok karşı idiler. *Yıldız* milliyet yolunda devam etti ve sonunda onlara galip geldi. Şimdi onların kendileri de hepsi birlikte milliyetçi olup çıktılar. Bunlar bir şehirden diğerine gidip, gazeteler çıkarıp duruyorlar, fakat başarılı olamıyorlar. Çünkü her zaman edepsiz bir şekilde bir-iki gazeteye sataşıp duruyorlar. Bu biçareler nice şirket ve nice kişilerin parala-

⁸¹ Ayaz, "Yıldız Yübilesi," *Süz*, Sayı 12 (20 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VII*, 126-131 ve 327-328.

rını sarf edip bitirdiler.”⁸² Hadi Maksudi, Ayaz İshakî'nin bir zamanlar radikal sosyalist olması gibi, şimdiki milliyetçiliğinin samimi olmadığını, bunun bir demlik ve geçici bir durum olduğunu söylüyordu.⁸³

Fatih Emirhan, yazdığı bir yazıyla Ayaz İshakî'yi savunuyor, onun samimiyetini sorgulayan Hadi Maksudi'yi haksız buluyordu. Ona göre, Ayaz yazarlığında, gazeteciliğinde, toplumsal faaliyetlerinde, hiçbir zaman sönmeyen bir parlaklıkla, her zaman inandıklarının fedaisiydi; taassup derecesine varan samimiyetten ibaret biriydi. Tañcılık zamanında milliyetçileri tenkit ettiği doğrudu. Ancak bu Tañcılığında ve milliyetçileri tenkisinde de öz eleştiri anlamında bir milliyetçiydi.⁸⁴

Söz gazetesinin Türkistan'da askerlik meselesiyle çok yakından ilgilenmesi onun da çok uzun ömürlü olmayacağını işaretlerini veriyordu. Çarlık yönetimi yarısı Kazak-Kırgızlardan ve diğer yarısı Türkistan'ın başka bölgelerinden olmak üzere 1 milyon kadar Türkistanlıyı askere alma kararı aldı. Üstelik bunlar geri hizmette çalıştırılacaklardı. Bu emrin uygulanmasında sorunlar yaşandı; Yedisu Kırgızları isyan ettiler. Güney Türkistan'ın Cizak şehrinde askere alma işlemi sırasında çıkan olaylar sonucunda, şehri yatıştırmak için bölgeye giden Rus askerler binlerce Türkistanlıyı öldürdüler. *Söz* gazetesi, muhabir göndererek bu olayla yakından ilgilendi. Türkistan Umumi Valisi Kuropatkin'in müracaatı üzerine Eylül 1916'da gazete kapatıldı.

1917 Şubat Devrimi ve İshakî'nin Bolşevik karşıtlığı

1917 Şubat Devrimi hürriyet ortamı doğurmuştu. İshakî ve arkadaşları bu elverişli durumdan yararlanarak 23 Martta *İl* gazetesini yeniden çıkarmaya başladılar. Bu defa gazete kendi başmuharrirliği altında yayınlanıyordu. Bu dönemde İshakî ve arkadaşlarının daha muhafazakâr bir tavır takındığını görüyoruz. Çarlık devrinde millî safın en sol kanadında yürüyen *İl*'ciler artık orta yolda yürümeye başlamışlardı. Kendisinin de ifade

⁸² Hâdi Maksudî, “Tañcıga Cevab,” *Yoldız*, Sayı 1597 (26 Yanvar 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, 249.

⁸³ Yoldızçı, “Tañcı Tagın Sügene Başladı,” s. 274.

⁸⁴ Fatih Emirhan, “Yoldız hem Gayaz İshakof,” *Koyaş*, Sayı 926 (3 Mart 1916); Sayı 927 (4 Mart 1916). Aktaran: *Gayaz İshakıy: Eserler: VIII*, 275-276 ve 279.

ettiği gibi, bu radikal değişme halkı da şaşırtıyordu. Hatta, gençler onları sağcı olarak görmeye başlamışlardı.⁸⁵

Şubat Devrimi Rusya Müslümanlarını umutlandırdı. Taleplerini geçici hükûmete sunmak üzere, Mayıs ayında Moskova'da çok geniş katılımli büyük bir kongre düzenlediler. İshakî, Moskova Müslümanları Komitesi Başkanı sıfatıyla kongrede düzenleyici ve katılımcı olarak çok aktif bir rol oynadı. Kongre zabıtları incelendiğinde, onu sevenler çok olduğu gibi, karşıtlarının da epeyce fazla olduğu anlaşılmaktadır. İdil Boyu Tatarlarından 10 kişilik bir Millî Şûra oluşturulması için Ayaz İshakî'nin adı oya sunulduğunda ona muhalif olanların çoğunlukta olduğu ortaya çıkmış, Ayaz İshakî'nin aday olması büyük bir gürültüye sebep olmuştu. Bunun üzerine Şâkir Muhammediyarov⁸⁶ kürsüye çıkarak onu şu sözlerle savundu: "Bu kongrenin toplanmasında büyük hizmeti geçen, yorulmak ve usanmak bilmeden koşan, hürriyetlerimize kavuşma yolunda zamanını hapisanelerde ve Sibiryâ'da geçiren Ayaz Efendi'yi Millî Şûrâ'ya seçmek gerek. Onun adaylığını kabul etmezseniz ben de istifamı veriyorum. Ahmet Bey [Salihov, Tsalikatti] de istifa edecek." Bunun hemen arkasından Kongrede bulunan işçiler ve askerler "urra!" diye bağırarak başkanlık kürsüsü yanına gelmişler, Ayaz İshakî'yi ellerinin üstüne alıp salonda dolaştırmışlardı.⁸⁷ Böylelikle, İshakî'nin üyeliği bir oldubitti halini almıştı.

Ayaz İshakî ve bazı arkadaşları sosyal demokrat Ahmed Salihov'un peşinden giderek ünitarizmi, yani Rusya'nın merkeziyetçi, üniter bir devlet olması fikrini savunuyorlardı.⁸⁸ İshakî, Moskova Kongresinde "tek Rusya" davasını savunan uzun bir konuşma yapmıştı.⁸⁹ İshakî ve Sadri Maksudî

⁸⁵ Ayaz, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/7 (1931), s. 12.

⁸⁶ Şâkir Muhammediyarov (1883-1967): Tatar yazarlarından. Hukukçu, gazeteci ve pedagoğdur. 1898-1902 yılları arasında Kazan'da A. İshakî, H. Yamaşev, Gafur Kulahmedov ve Fuad Tuktarov'larla birlikte Tatar Muallim Mektebinde (Tatarskaya Uçitelskaya Şkola) okudu. 1905-1907 yıllarında Tatar sosyalistleri "Tañçılar"ın safında yer aldı ve Çarlık hükûmetine karşı devrimci hareketlere aktif bir şekilde katıldı. *Tañ Yıldızı*, *Tañ Mecmuası* ve *Tavış* gibi sol eğilimli gazetelerde yazılar yazdı (Ismegiyıl Remi, "Edebi Süzlek," *Tatarstan*, Sayı 7 (1993)).

⁸⁷ *Bütün Rusya Müsülmanlarının 1917'nci Yılda 1-11 Mayda Meskev'de Bolgan Umumî İsyezdinin Protakolları*, tertip eden: Kerim Said, Petrograd 1917, s. 453-454.

⁸⁸ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 189.

⁸⁹ *Bütün Rusya Müsülmanlarının*, s. 453-454.

Rusya Türklerinin mücadelelerini dinî bir mücadele şeklinde düşünüyorlardı. Millî harekete esas tanıdıkları din, Rusya tâbiyetiyle birleşen bir dindi; Rusya İslamıydı. Onlar, laik Yahudiler gibi millî mücadelelerinin ancak dinî camiaya dayandırabileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla “Rusya İslamları” sadece milli dil ve dinlerini korumaları noktasına odaklanmışlardı. Rusya Müslümanlarının ancak Kazan Türklerinin rehberliği altında din ve dillerinin muhafazasına önem vererek yaşayabileceğini savunuyorlardı. Bu yüzden, Azerbaycanlı, Türkistanlı, Kazak ve Başkurtların özerklik yanlısı hareketlerine karşı var güçleriyle karşı çıkıyorlardı.⁹⁰ Kongrede, topraksız mı, yoksa topraklı özerklik mi olsun tartışmaları aydınları iki farklı kampa böldü. İshakî ve Zeki Velidî Togan arasında düşmanlığa varan ihtilafın kökeni bu kongredeki mücadeleye dayanmaktadır.

Kongrenin kapanış konuşmasını yaparken sarf ettiği sözler İshakî'nin kişiliği hakkında fikir vermektedir: “Yaratılış bakımından biraz ahmak bir kişi olduğumdan, herhangi bir şeyin gerekli olduğuna kanaat getirdiğimde, ona buna bakmaksızın o işe tutkun olurum ve başkalarını da buna katarım. Başkalarının bunu isteyip istemediklerini hesap etmem. Benim belli bir gayeye, belli bir ideale varma isteğime hiçbir şey engel olamaz. Bu yüzden ben çok meşakkatlerle karşılaşıyorum. Bu tabiatımdan doğan ahmaklıklarımın hiç biteceği de yok.”⁹¹ Bu sözler onun karakterini çok açık bir şekilde dile getirmektedir. Gerçekten de, onun inandığı bir fikrin ardından sonu ne olacağını düşünmeden gittiğini görüyoruz.

Tatar aydınları arasında çıkan Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları sırasında İshakî Türkçülükten yana tavır aldı. Tartışmada Tatarcılık tarafını savunan Abdullah Battal [Taymas] ona eski günlerini hatırlatıyordu: “Bir vakitler *Tercüman* gazetesinin ‘dilde, fikirde, işte birlik’ deyip bütün Rusya Müslümanlarını Türkleştirmek istemesine karşı *Nur* gazetesinde hücum ederek Tatarlığımızı ispat etmeye çalışmış olan Ayaz Efendi bu defa Türkçü olmuş; *İki Yüz Yıldan Sonra İnkıraz* nâmındaki eserinde Bulgarıcı idi. Ne acayıp tahavvüller!” Ayaz İshakî ise kendini şu sözlerle savunuyordu: “A. Battal Efendi [...] hayli eski *Nur* gazetesinde yazdığım makalemi, türlü

⁹⁰ Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudî Bey*, s. 9-11.

⁹¹ *Bütün Rusya Müslümanlarının*, s. 230-234.

eserlerimde kullandığım Bulgar, Türk sözlerini alıyor da beni evvelce Tartarcı, sonra Bulgarcı, daha sonra Türkçü oluverdi diyerek hayret ediyor. Burada hayret edilecek bir şey görmüyorum. Ben validemden bile Türkçü olarak doğduğumu iddia ettiğim yok. Eserlerimde yerine göre türlü türlü yazmış olabilirim. Bu pek mümkün ve tabii. Lakin mesleğimde tebeddül yoktur. Evvel de elimden geldiği kadar milletime hizmet etmek istiyordum, şimdi de aynı fikirle çalışıyorum. Ben rüzgâra göre tebdil-i istikamet edenlerden değilim.”⁹²

Sovyet ideolojisini benimseyen Gasım Mansurov İshakî'nin tam sekiz kere ideoloji değiştirdiğini iddia etmekte, 1905 yılında kıpkızıl “Tañçı” olan Ayaz İshakî'nin “mürtedlik tarihi”ni şu şekilde sıralamaktadır: Kazan'daki “Kervan Saray” çayhanesinde, aralarında Ayaz İshakî'nin de bulunduğu birçok “akıllı genç”, “milliyet” yolunda can feda etme sözleri vererek 17 Ekim Manifestosu'nu karşıladılar. Lakin aynı yıl Ayaz İshakî, arkadaşlarıyla birlikte, kabuğunu değiştirmeye başladı. Önce Sosyalist Revolüsyonerliğe evrilip Uçitilski Şkola ve medrese şakirtleri arasında fikirdaşlar edinerek Rus arkadaşlarıyla birlikte “Cir hem İrek” [Toprak ve Hürriyet]⁹³ için mücadeleye başladı. Ajitator ve propagandacılar hazırlayıp halk arasına gönderdiler; Tatar işçi ve zanaatkârları arasında ateşli bir şekilde faaliyet yürüttüler. Bügülme tâciri Şâkir Hekimov'un maddî yardımlarıyla *Tañ Yulduzu* gazetesini çıkmaya başlayıp, Tañ Partisi mührü taşıyan fiş ve defterlerle yardımlar topladılar.⁹⁴ Ancak, Ayaz İshakî, sürgün yıllarında, tayganın semereli tesiri altında yeniden kabuğunu değiştirdi ve artık Tedricî Sosyalist (Evalüsyoner) olma yoluna girdi. Bu arada, onun Şakir Muhammediyarov gibi fikirdaşları, açıktan açığa milliyetçi olmuşlardı. Evalüsyoner Ayaz İshakî, İstanbul'a gittikten sonra, yeniden kabuğunu değiştirdi ve eski fikrine döndü; yani koyu bir milliyetçi oldu. Ancak bu defa milletçilik anlayışı değişti: Bütün Türk kabilelerinin birleşmesi gerektiği görüşünü savunuyordu. Yusuf Akçura ile görüşmesi

⁹² Halim Sâbit, “Şimal Türklerinde Türkcülük ve Tatarcılık,” *Yeni Mecmua*, II/41 (25 Nisan 1918), s. 293-294.

⁹³ “Cir hem İrek”: Rusya'da 1860'larda kurulan “Zemlya i Volya” (Toprak ve Hürriyet) adlı gizli devrimci örgüt kastediliyor olsa gerektir. Zemlya i Volya örgütü gibi Ayaz İshakî de toprağı köylülere paylaştırmak yanlısıydı. (*Gayaz İshakî: Eserler: VIII*, 130 ve 412).

⁹⁴ Gasım [Âsım] Mansurof, *Birinçi Rivalutsiye Yıllarında Tatarlar*, s. 118-120.

onun bu dönüşümünde etkili olmuştu. Pan-Türkizm fikri, proleterya taraftarı geçinen Ayaz İshakî ile Yusuf Akçura'yı ve Pan-İslamist olan Musa Bigiev'i aynı kampta buluşturdu. Büyük Ekim Devriminden sonra ise, İshakî sosyalizme çok güçlü bir şekilde ihanet edip, işçi ve köylünün amansız düşmanına dönüştü.⁹⁵

İshakî 1917 Ekim Devrimi ile Bolşevikler güçlenmeye başlayıp solculuğun moda hâlini aldığı bir dönemde, muhalif kampta yer aldı. İshakî'nin ifadesiyle: "Daha dün Rus memuru olup hizmet edenler, daha dün Rus polisinin gölgesinden korkup pısıp duranlar, meydana atılıyorlar"dı.⁹⁶ Muhalif bir tabiata sahip olan Ayaz Bey, bu durumdan doğal olarak rahatsızlık duyuyor, "Rusların her şeyi kırmak, her şeyi yıkmak hastalığı bizim Rus tesirine düşmüş gençlerimize tesir ediyor, bunların vasıtasıyla bu hastalık Türk-Tatar yaşamına da sokuluyor" diyordu. Birçok zahmetlerle kurulan millî varlığı, kırmadan, harcamadan asıl maksadına ulaştırmak gerektiğini söylüyor, bazı Tatar gençlerinin *İl*'cileri sağcılıkla suçlamalarını, onların tecrübesizlik ve sorumsuzluklarına bağlıyordu.⁹⁷ Bundan 10-12 yıl önce, İshakî de Çarlık rejiminin şüphesini uyandırmamak için itidalli hareket eden Gaspıralı'yı bu tutumundan dolayı eleştirmekte ve radikal bir yol izlenmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁹⁸ Şimdi ise İshakî radikal fikirli gençleri itidalli davranmaya davet ediyordu. Şubat Devriminden sonra ise, Ayaz İshakî ve yakın arkadaşı Fuad Tuktar tamamen milliyetçi kampa dâhil oldular.⁹⁹ Bolşeviklere karşı var gücüyle savaş açan *İl* gazetesi, 11 Nisan 1918'de hükûmetin emriyle kapatıldı. İshakî'nin el konulan matbaasında Mustafa Suphi yönetiminde *Dünya* adlı Bolşevik bir gazete çıkarılmaya başlandı.

İshakî, Sovyetlerden ayrılmadan önce, son bir girişim olarak, 1918 yılının sonunda Sibiryâ'nın Kızılyar (Troysk) şehrinde, *Mayak* (Fener) adında bir gazete çıkardı. Fuad Tuktar, Ömer Tanrıku, Bari Battal (Ab-

⁹⁵ Gasım [Âsım] Mansurof, *a.g.e.*, s. 123-125 ve 136-137.

⁹⁶ Ayaz, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl," *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/7 (1931), s. 12-13.

⁹⁷ A.g.m.

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler*, s. 109.

⁹⁹ Gasım [Âsım] Mansurof, *a.g.e.*, s. 139.

dullah Battal Taymas) ve Zakir Kadirî de bu gazetede yazıyordu. Gazete yayınına devam ederken İshakî ülkeyi terk etti ve 1919 yılı sonunda Vladivostak'tan bir vapura binerek Avrupa'ya gitti.

S o n u ç

Ayaz İshakî'nin fikrî evrimine baktığımızda, medrese eğitiminin onun fikrî oluşumunda çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Orada edindiği münazara ve *tartuşu* becerisinden bütün hayatı boyunca yararlanmıştı. Aykırı bir tip olan Kayyum Nâsirî ile olan yakınlığı da onun fikirleri üzerinde etkili olmuştur. Saf Tatar lehçesinde yazmayı tercih etmesinde ve modern bilimlere ilgi duymasında Nâsirî'nin etkili olduğu görülmektedir. Kimseyi kolay kolay beğenmeyen İshakî'nin ona olan hayranlığı da bu kanaati güçlendirmektedir. Uçitelskaya Şkola'da aldığı modern eğitim de onun fikrî tekâmülünde belirleyici olmuş, Rus ve Avrupa düşüncesiyle temasını sağlamış, hayatına yeni bir yön vermiştir; ondaki inkılapçı eğilim ve halkçılık düşüncesi bu sayede yerleşmiştir.

Sosyalizme yönelmiş olması onun milli gayeleriyle tezat oluşturuyordu. Zira, millet yararına gerçekleştirmek istedikleri idealler o zaman (1905-1907 yıllarında) sosyalistlerin söylemlerinde mevcuttu; sosyalistler, Rus olmayan halklara geniş hürriyetler verilmesini savunuyorlardı. Bu yıllarda, İshakî milliyetçi Tatar aydınları ile fikrî mücadeleye girmişti. Çarlık rejimiyle çatışmadan Türk halkları için haklar elde etmeye çalışan Gaspıralı'yı korkaklık ve gayretsizlikle suçlamıştır. Ancak, 5-6 yıllık bir zaman içinde edindiği deneyimler onu değiştirmiş, Gaspıralı'nın ihtiyatlı yoluna yaklaştırmıştır. 1913 yılından itibaren sosyalizm ile milliyetçilik arasında orta yola yönelmiştir. Bolşevik Devriminden sonra ise, birçok aydın sosyalist yönelişe evrilirken o muhalif kalmış, hatta tamamen milliyetçi kampa katılmıştır.

Bütün bu hızlı dönüşüm ve radikal değişimine rağmen, onda daima sabit kalan bir taraf vardır ki, o da hiçbir zaman devrin adamı olmaması, zamana ve zemine göre davranma çabası içine girmemesidir. Sonuçları bazen ağır olsa da, hep muhalif kalmayı, hatta çoğu zaman rüzgarın tersine yürümeyi tercih etmiştir. Onun hızlı dönüşümlerine, muhaliflerinin iddia ettikleri gibi bir "döneklik"ten ziyade fikrî tekâmül şeklinde bakmak gerektiği kanaatindeyiz. Yaşadığı dönemdeki hızlı değişimler ve onun aldığı

aktif roller düşünülürse, bu “tekâmül”ün süratle gelişmesi de doğal karşılanmalıdır.

Onun ırkçılığa dayanmayan bir milliyetçilik anlayışı dikkat çekicidir. Gençlik yıllarında ateşli bir şekilde savunduğu inkılâpçılık, halkçılık ve insanperverlik fikirlerini hayatı boyunca muhafaza etmiştir. Türk kavimlerinin dayanışması fikrini de takip etmiş olmakla birlikte, Tatarları öne çıkardığı ve medenî seviye bakımından diğerlerine üstün görerek rehberlik etmelerinin gerektiği düşüncesi de hemen her yazısında görülmektedir.

“FROM RADICAL SOCIALISM TO NATIONALISM:
INTELLECTUAL ADVENTURE OF AYAZ ISKHAKI (1878-1954)”

Abstract

Ayaz Ishaki (or Gayaz Iskhakiy) was famous Tatar dramatist, journalist and prolific writer. He was also a political activist with his socialist and (later) nationalist ideas. Up to 1919, he wrote 29 dramas in Tatar and became very popular among the Muslims of Russia. He also played an important role with his journalistic and political activities between 1901 and 1919 in Russia. Due to his opposition to the new regime, he left the Soviet Union and continued his activities in Europe and Turkey. Ishaki was well-known in Turkey as well with his polemical essays in Turkish press during the Young Turk and the Republican eras. Besides his active personality, Ishaki was also known for his radical shifts in his ideological career. This survey focused exactly on this aspect of Ishaki by analyzing elements that had made impact in the formation of his intellectual development. In order to understand these elements, the research examined various sources and contradicting approaches. Although his orientation toward socialism seems contradicting with his pursuing Tatar national demands, the research came to conclude that these were logical considering the milieu of his time. His understanding of nationalism includes elements of his revolutionary, humanistic and Populist (Narodnic) values. The radical changes in his ideological orientation, therefore, should be regarded as intellectual evolution, rather than being opportunistic turnings according to the winds of the times.

Keywords

Ayaz (Gayaz) Iskhakiy, the Volga Tatars, Jadidism, Narodnichestvo (Populism), Tañ Yoldızı